

Sverige och Nazityskland under världskriget

SVERKER OREDSSON

Vi känner till Hegels schema med »tes», »antites» och »syntes». Kan schemat ha relevans för synen på den svenska politiken under andra världskriget? Länges lovordades de ledande svenska personerna under kriget och den politik de förde. Från 1990-talet har berömmet bytts i sin motsats. Ibland verkar det inte vara någon måtta på alla fel som gjordes. Därmed har tesen och antitesen angivits. Kan man göra en syntes, där man fördelar skuggor och dagar på aktörerna och deras handlande?

Tes

Det var på flera sätt kärt i relationerna mellan Sverige och Norge under andra världskriget. En viktig anledning var att svenskarna ignorerade den norska regeringen i London eller behandlade den överlägset. Omedelbart efter kriget möttes de ledande svenska och norska politikerna. Nu ville man från norsk sida få bort misstämningarna. Det kunde tyckas vara en överkomlig uppgift, för det var partikamrater som möttes. Einar Gerhardsen och Trygve Lie överbjöd varandra i tack till Sverige för all hjälp och nu skulle man dra ett streck över stridsfrågor från kriget. De framhöll att det säkert hade funnits felaktiga värderingar och missförstånd på bägge sidor. Sveriges neutrala status hade i alla fall varit till stor hjälp för Norges kamp.

I skarp kontrast till denna inställning stod inläggen från Per Albin Hansson och de andra svenska delegaterna. De höll långa föredrag om Sveriges krigspolitik, och alla drog samma slutsats: Sverige gjorde inget fel. Inte på en enda punkt kunde man spåra en ansats till självkritik.

Olav Riste, professor i internationell historia i Bergen, skrev 1989 om detta möte och menade att den svenska inställningen var symptomatisk för fortsättningen. Svenska historiker skrev över huvud taget inte om relationen till Norge under kriget, detta trots det stora projektet Sverige under andra världskriget,

SUAV, som ledde till drygt 20 doktorsavhandlingar. Historikerna hade, menade Riste, i stort sett gått i Per Albin Hanssons fotspår och uppträtt som försvarsadvokater för den svenska regeringspolitiken under kriget; detta hade gällt även politiken gentemot Norge.

Ett par år efter Olav Ristes artikel kom en bok om svensk-norska förbindelser under världskriget. Där finns bland annat en polemik av Wilhelm M. Carlgren, chefsarkivarien vid Utrikesdepartementet, riktad mot Olav Ristes tes. Men det är svårt att förneka att svenska historiker fram till 1989 i huvudsak skrev positivt om den svenska politiken under kriget. Det framgår inte bara av det av Riksbanksfonden finansierade SUAV-projektet och andra avhandlingar som skrevs under efterkrigstiden. De sammanfattande skildringarna av den svenska politiken, som hade stor genomslagskraft, var präglade av samma inställning. En officiös framställning gavs 1973 av Wilhelm M. Carlgren. Senare skrev den tidigare SUAV-medarbetaren Alf W. Johansson ett stort arbete med fokus på regeringschefen och utrikespolitiken, *Per Albin och kriget.samlingsregeringen och utrikespolitiken under andra världskriget*. Medan Carlgren understryker att Sverige tvingades anpassa sig till kraven från det mäktiga Tyskland, menar Johansson att regeringspolitiken byggde på principer och att det var fråga om förhandlingar från svensk sida med Tyskland.

Vi vet att det under kriget fanns en hård kritik mot den svenska anpassligheten gentemot tyska krav. Ledande opponent var Torgny Segerstedt. Men han avled strax innan de allierade vunnit kriget. Andra oppositionsmän rättade in sig i ledet när statsministern hårt drev linjen att regeringen i allt hade handlat rätt. Dock tillsattes i början på 1945 på initiativ av det konsultativa statsrådet Tage Erlander en stor utredning, »Sandlerkommissionen», som särskilt granskade den svenska behandlingen av flyktingar, den svenska säkerhetstjänsten och Sveriges polissamarbete med framför allt Tyskland. Kommissionen gjorde ett mycket grundligt arbete och var också kritisk inte bara mot tjänstemän utan också, indirekt, mot direktiv till myndigheter, som regeringen givit. Men när dess betänkande framlades var statsministern död, och Sverige hade en annan regering. Det politiska intresset var riktat mot efterkrigsfrågorna, inte mot politiken under kriget.

Visst förekom historieskrivning som var kritisk mot den svenska hållningen. Kommendörkaptenen Gustaf Boldt-Christmas skrev 1946 om nazistsympatier inom marinen och försvaret i övrigt. Åke Thulstrup, som varit aktiv i organisationen Nordens Frihet, hade 1950 en hård men kortfattad vidräkning med den svenska politiken under kriget.

Steven Koblik, en amerikansk historiker med anknytning främst till Lund, skrev 1987 på både engelska och svenska om Sveriges ansvar för de europeiska judarnas öde. Huvudsakligen uppehåller han sig vid Svenska kyrkans ledning och Svenska Israelsmissionen, men han behandlar också den allmänna svenska passiviteten inför den nazistiska judeförföljelsen.

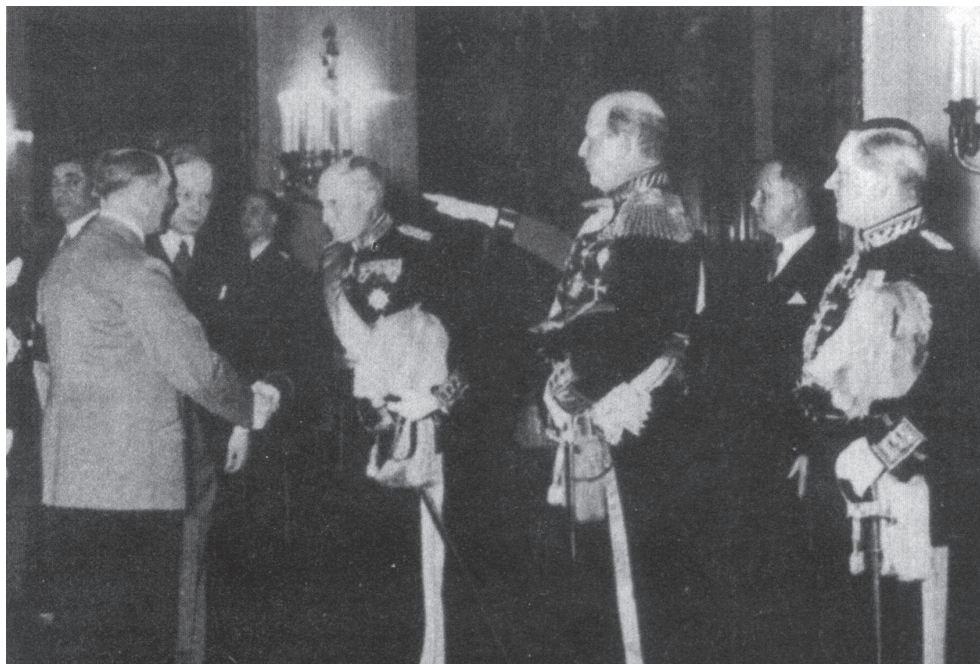
Antites

Det fanns sålunda viss kritik mot den svenska politiken under kriget redan före 1990, men den förhärskande linjen var ändå en positiv beskrivning. En ändring kom 1991. Då utkom Maria-Pia Boëthius' bok *Heder och samvete. Sverige och andra världskriget*. Det är en kort skrift på 159 sidor som har pamflettens karaktär och som lyfter fram vad som var eller kunde anses vara vanhedrande i den svenska politiken. Här behandlas sålunda permittenttågstrafiken, då drygt 2,1 miljoner tyska soldater transporterades på svenska järnvägar, division Engelbrecht, då Sverige underlättade tysk och finsk krigföring mot Sovjetunionen, exporten av järnmalm och kullager till Tyskland, svensk passivitet inför nazistisk judeförföljelse, hemliga arbetsläger för inhemska kommunister och feg svensk tryckfrihetspolitik.

Boken blev uppmärksammas och mötte skilda reaktioner, delvis grundade på generationstillhörighet. Flera av de något äldre menade att Boëthius inte kom med några nyheter och att boken var ytlig. Många av de yngre blev däremot chockade över att den svenska politiken i så hög grad präglats av eftergivenhet mot tyska krav.

I sammanhanget viktigt var det symposium som hölls 1995 i Sveriges riksdagshus, arrangerat av Sveriges Riksbanksfond och Historiska institutionen i Stockholm. I nära samband med symposiet höll Stockholmsforskaren Stig Ekman ett föredrag där han försvarade den historieskrivning som varit förhärskande och menade att den varken präglats av fördömande av samlingsregeringen eller kanonisering av dess handlande. Han framhöll att allt som Maria-Pia Boëthius behandlade redan beskrivits av fackhistoriker, inte minst i SUAV-projektet.

Men Stig Ekman var inte den ende »SUAV-forskaren» på symposiet. Där fanns även Alf W. Johansson. Han hade som tidigare nämnts skrivit den mot regeringen och framför allt regeringschefen positiva boken *Per Albin och kriget*. I sitt föredrag på symposiet lade Johansson stor vikt vid Maria-Pia Boëthius' bok. När andra anklagat författarinnan för förenkling menade Johansson att detta var hennes stora styrka. Hon hade visserligen inte lyft fram nya fakta, men

Den 20 april 1939 fyllde Adolf Hitler 50 år. Bilden visar hur han uppvaktas av den översta svenska försvarsledningen, överbefälhavaren Olof Thörnell, konteramiral C.F. Tamm och överste Helge Jung, chef för arméstaben och senare överbefälhavare. Närmast Hitler synes Arvid Richert, Sveriges ambassadör i Berlin. (Bilden är från Anders Forshells arkiv, KrA.)

hon hade genom sitt urval av händelser och beslut givit en motbild till den dittills dominerande. Johansson höll med om att Boëthius' bok var partisk, men han fann det vara bra att hon tagit avstånd från det småstatsrealistiska perspektivet och på nytt problematiserat Sveriges krigstida politik.

Även andra skrifter kom med en mot regeringspolitiken kritisk hållning. Själva skrev jag en uppsats där jag lyfte fram den stora skillnaden mellan svensk hjälp till Finland under Vinterkriget och utebliven hjälp till Norge åren 1940 och 1941. Vidare skildrade jag den starkt profinska och även protyska inställning som präglade de ledande svenska militärerna Olof Thörnell och Axel Rappe.

I min bok från 1996, *Lunds universitet under andra världskriget*, visas att kampen var hård mellan pronazister och demokrater. Vissa intellektuella miljöer var således mer påverkade av nazistiska och rasistiska tankegångar än vad som framgick av tidigare beskrivningar. 1996 utkom också Gunnar Richardsons *Beundran och fruktan*, där författaren behandlar den svenska inställningen till Tyskland

åren 1940–42. Richardson studerar svenska studieresor till Nazi-Tyskland, där deltagarna i flera fall avgav mycket positiva omdömen. Det var fråga om militärer, journalister och forskare. Likaså undersöker han det kyrkliga utbytet och det idrottsliga. Richardson konkluderar att de svensk-tyska kontakterna – i den omfattning de upprätthölls 1940–42 – inte alls var nödvändiga för att hålla Sverige utanför kriget. Här var det fråga om både en beundran inför Tyskland och en fruktan för ett tyskt angrepp. »Det var en beundran som bländade och förblindade och som hindrade allt för många att se vad de borde ha sett. Det var en fruktan som skrämdе allt för många till inställsam anpassning och beskäftig opportunism.»

När man börjat ifrågasätta den svenska politiken under kriget, kunde avståndstagandet bli måttlöst. I *Svenskarna som stred för Hitler* beskriver Bosse Schön mötet med en änka till en man, Bålsta-Nilsson, som kämpat i Waffen-SS. Schön talar om »kullager, tysktimmer, tyska trupptransporter genom Sverige och eftergifter till Tyskland, om brott mot neutraliteten», och så fortsätter han: »Vem är den störste skurken? Landsfadern Per Albin Hansson? Statarsonen Bålsta-Nilsson?» Resonemangiet innebär att Schön jämför den svenske statsministern med en man som utan att vara tvingad stred i Waffen-SS. Han talar om Per Albin Hansson som en skurk. Statsministerns ambition var att hålla Sverige utanför kriget. I denna strävan kunde eftergifterna för Tyskland bli för stora. Men därifrån till att bli en skurk borde avståndet rimligen vara långt.

Sveriges brott kunde också framställas som att det varit Sveriges plikt att ta militär strid mot Hitler-Tyskland. Den i Danmark verksamme svenske historikern Lennart Berntson skrev: »Det verkligt förkastliga var att Sverige valde att ställa sig utanför de fria nationernas kamp för att besegra nazismen.» Till saken hör dock att de enda stater som förklarade krig mot Tyskland var Storbritannien och Frankrike, och Frankrike var som vi vet i krig en ytterst kort tid.

Några forskare fanns kvar på en regeringspositiv linje. I synnerhet var det forskare som tidigare tagit ställning, som professorerna Krister Wahlbäck och Kent Zetterberg.

Det nya stora intresset för andra världskriget stimulerades också av Sveriges statsminister Göran Persson. Han hade blivit förskräckt av uppgifter om svenska skolelevers dåliga kännedom om Förintelsen. Detta fick flera konsekvenser. En svensk upplysningskampanj startade. Skriften *Om detta må ni berätta* spreds i massupplaga, och så tillkom myndigheten Levande historia.

Ytterligare en konsekvens av statsministerns engagemang var att Sverige samman kallade ett internationellt forum om Förintelsen. En stor konferens med

deltagande av både statsöverhuvuden, andra politiker och forskare ägde rum i Stockholm år 2000. Denna första konferens följdes av andra som satte i fokus kamp mot intolerans för försoning och förhindrande av folkmord.

För att Sverige ordentligt skulle göra upp med sitt förflutna gav statsmakterna 20 miljoner kronor till Vetenskapsrådet för att genomföra ett forskningsprogram om Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och förintelsen. På grundval av denna satsning har flera viktiga verk utkommit. Stockholmshistorikern Klas Åmark har varit koordinator för arbetet, och 2011 utkom hans stora verk *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen*. Boken, som är personligt skriven, har en dubbel målsättning som kan vara något förvirrande. Boken är en syntes av forskningen om Sverige under andra världskriget men särskilt är den en syntes av den forskning som tillkommit genom uppdraget från år 2000.

Syntes

Det är fråga om en personlig syntes. Andra historiker och bedömare kan göra andra avvägningar. Vidare vill jag inte bara säga bra eller dåligt. Mina bedömningar utgår från fyra områden:

- Allmän utrikespolitik
- Handelspolitik
- Tryckfrihetspolitik
- Flyktingpolitik

Allmän utrikespolitik

Regeringens främsta ambition var att Sverige inte skulle dras in i kriget. Det var en i hög grad rimlig prioritering, och politiken lyckades. Politiken var viktig för Sveriges invånare men också för Sveriges grannstater. Genom att Sverige inte drogs in i kriget fanns det ett land som det var möjligt att fly till. Till och med den allierade krigsledaren Winston Churchill accepterade den svenska prioriteringen. Han sade till kabinettsskreteraren Erik Boheman i oktober 1942: »don't give way for German demands more than you absolute must, but on the other hand do not be foolhardy, we do not want another victim.»

Men sedan har vi givetvis frågan om i vilken grad det var regeringens förtjänst att Sverige slapp kriget. Omedelbart efter kriget gjordes en gallupundersökning för att ta reda på svenskarnas inställning till frågan om varför landet sluppit

kriget. Då menade 50 procent att det berodde på regeringen och dess politik, 18 procent att det låg i de krigförandes intresse, 11 procent hänvisade till slumpen eller turen, 8 procent ansåg att det berodde på kungen, 7 procent lyfte fram den svenska försvarsberedskapen, och 6 procent angav särskilt Guds ingripande.

I sina memoarer från 1964 menar Erik Boheman att det var något av ett under att Sverige inte drogs in i kriget. Han finner att det berodde på »en god portion tur, maktbalansens utveckling, svenska folkets försvarsvilja och kanske i någon mån på diplomatiskt handlag».

Jag gör liknande summering som Boheman. Det diplomatiska handlaget får räknas regeringen till godo, och om en regering, inte minst under krigstid, kan man säga detsamma som brukar sägas om en finansminister: det är bättre att ha en regering med tur än en med otur.

Att Sverige undslapp krigets fasor ligger sålunda som en stor tyngd i regeringens positiva vågskål. Men i den andra vågskålen ligger eftergifterna för Tyskland, inte minst permittenttågstrafiken och accepterandet av transiteringen av division Engelbrecht genom svenskt territorium

Det var kraftiga avsteg från neutralitetspolitiken, och det var avsteg som – ur moralisk synvinkel – gjordes till fel land. Men när det gäller beslutet sommaren 1940 om de tyska permittenterna vill jag åter hänvisa till Boheman. Han skriver: »Medgivandena föreföll emellertid då helt oundvikliga och förefaller så än idag. En helt avvisande hållning bedömdes som ledande till krig, och jag tror fortfarande att så skulle vara fallet.» Dessa meningar skrevs 1964, och det är idag svårt att påstå att rädslan för krig var överdriven.

När det gäller division Engelbrecht sommaren 1941 menar däremot Boheman 1964 att det hade varit möjligt att avvisa det kravet. Men beslutssituationen var mycket svår, och för statsministern var det viktigt att få största möjliga enighet om beslutet. Det var inte heller enbart fråga om en svensk accept för transiteringskravet. Till beslutet kopplades ett understrykande av att det var ett engångsmedgivande.

En tysk forskare, Sven Radowitz, har skrivit en intressant avhandling, *Schweden und das Dritte Reich*. Han framhåller att det inte fanns några konkreta tyska anfallsplaner mot Sverige och att det redan vid årsskiftet 1941/42 blivit praktiskt taget omöjligt för Nazityskland att anfälla Sverige. Dock bör tilläggas att dåtida svenska beslutsfattare inte hade den kunskap om det tyska läget som idag finns och att Hitler var en svårbedömd motståndare.

Medan jag finner det naturligt med förståelse för regeringens permittentbeslut i juni 1940 menar jag att det var oskickligt av regeringen att låta trafiken fortsätta så länge som skedde. I början av 1943 borde det ha stått klart för in-

siktsfulla bedömare att de allierade skulle vinna kriget. Storbritannien och framför allt USA tryckte på för att Sverige skulle säga upp avtalet. Bland de svenska beslutsfattarna var meningarna delade. Herman Eriksson, Erik Boheman, Marcus Wallenberg och Gunnar Hägglöf ville att Sverige skulle säga upp avtalet, medan framför allt stats- och utrikesministrarna kämpade emot. De ville inte att de västallierade skulle ha inflytande över den svenska politiken, och de var irriterade över den svenska opinionsrörelsen i samma riktning. De tycktes inte inse att en svensk eftergift för de västallierade skulle återföra den svenska politiken till den neutrala linjen, och att här samverkade neutralitetspolitik, moraliska aspekter och en opportunistisk anpassning till de maktförhållanden som de kunde förmodas bli efter krigets slut. Först i augusti 1943 uppsades permittentavtalet.

Till dålig svensk handläggning hör också förhållandet till den norska exilregeringen i London. Här skapades onödiga irritationer genom den svenska attityden, och som inledningsvis nämndes fanns en kärvhet mellan de båda grannfolken som bestod också i början av efterkrigsperioden.

Allvarligt var vidare den svenska regeringens underlåtenhet att ideologiskt markera var Sverige hörde hemma. I mars 1941 deklarerade försvarsminister Per Edvin Sköld en fullständig ideologisk neutralitet gentemot de stridande, som ju vid denna tid var Nazityskland och Storbritannien. Signifikativt var även att medlemmar i organisationen Kämpande Demokrati registrerades som säkerhetsrisker på samma sätt som kommunister och nazister. I händelse av krig skulle medlemmar av Kämpande Demokrati och Tisdagsklubben omhändertas liksom ledare för nazister och kommunister. Överbefälhavare Thörnell framhöll i en skrivelse till Kungl. Maj:t hösten 1942 att Kämpande Demokrati inte fick förbises som en statsfientlig sammanslutning.

Handelspolitik

Sverige förde en mycket skickligare handelspolitik under andra världskriget än under det första. Under första världskriget rådde kris i den svenska folkförsörjningen med hungerdemonstrationer och hungerupplopp som följd. Anledningen var handelskrig mellan Sverige och Storbritannien. Då den svenska regeringen hävdade sin vilja att vidareexportera till Tyskland produkter som kommit från Storbritannien eller Amerika, vägrade den brittiska regeringen att sluta handelsavtal med Sverige, så länge regeringen Hammarskjöld satt vid makten.

Under andra världskriget rådde brist på viktiga produkter som olja, men det var inte nöd i Sverige som under första världskriget. Den huvudsakliga anledningen var att svenskarna strävade efter att fungerande relationer med båda stor-

maktsblocken. Man mästrade inte den ena sidan som Hjalmar Hammarskjöld gjort med Storbritannien.

De som kritiserar den svenska handelspolitiken under andra världskriget gör det inte heller för att svenskarna materiellt blev lidande. Kritiken riktas mot att Tyskland kunde köpa järnmalm och kullager, produkter som behövdes för den tyska krigföringen. Men kritiken bortser då från att Storbritannien under hösten 1939 godkände att Sverige fortsatte att sälja järnmalm till Tyskland. Kvantiteten fick dock inte vara större än vad den varit 1938.

Om man resonerar kontrafaktiskt och ställer frågan om vad som skulle hänt om Sverige 1939/40 vägrat sälja järnmalm till Tyskland, då är ett rimligt svar att Tyskland skulle sett det som en krigsanledning och med våld bemäktigat sig lapplandsgruvorna och möjligen hela Sverige. Om man accepterar den svenska regeringens prioritering, att det viktigaste var att hålla landet utanför kriget, då får man också acceptera en svensk järnmalmsexport till Tyskland.

Liksom när det gäller permittenttågen kan frågan resas varför inte svenskarna 1943, när landet kommit ur den tyska gastkramningen, med större iver närmade sig västsidan ifråga om handeln. Det dröjde länge innan regeringen ville godkänna den överenskommelse som en särskild kommission under Gunnar Hägglöfs ledning förhandlat fram. Under 1944 demonstrerades att makten nu fanns på den allierade sidan. Kullagerexporten till Tyskland skars ner kraftigt och upphörde efter de allierades landstigning i Normandie.

Tryckfrihetspolitik

Från 1936 till augusti 1943 var bondeförbundaren och juridikprofessorn från Uppsala, K.G. Westman, Sveriges justitieminister. Han var kulturkonservativ och intelligensaristokratisk och hade mycket liten känsla för värdet av en fri press. Utrikesminister Christian Günther ville också ha en press som var följsam mot den svenska utrikespolitiken. Den skulle inte vara »tendentiös», utan borde ha en likartad inställning till de olika stormakterna, liksom den svenska regeringen. Statsminister Hansson hade själv varit journalist, men under kriget begärde han att tidningarna skulle visa »självtukt».

De tre statsråden hade i sin inställning till pressen stöd av Gustaf V. I oktober 1940 kallade kungen till sig Torgny Segerstedt och inledde samtalet med att säga att han inte ville ha krig. Hans slutreplik var att om Sverige drogs in i kriget så var det Segerstedts fel.

Många åtgärder vidtogs för att tysta frispråkiga tidningar och andra publikationer. En antikverad bestämmelse väcktes till liv. Justitieministern ansåg under

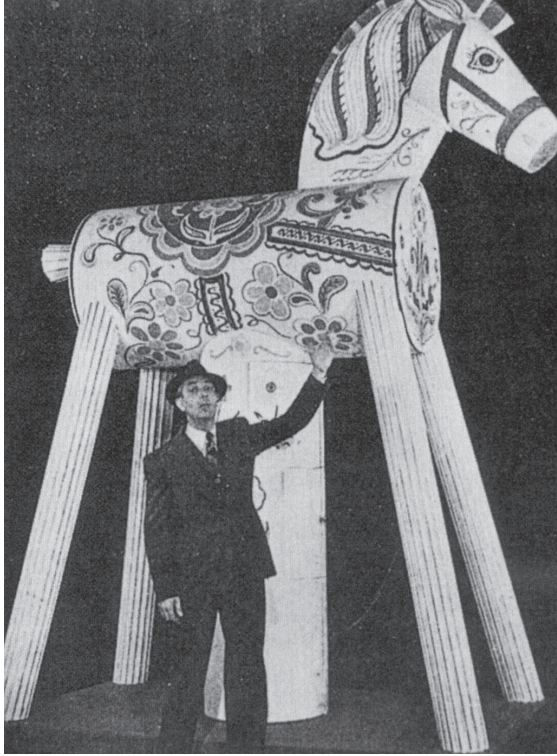
senhösten 1939 att det var möjligt att tillämpa konfiskation av tidning eller bok utan rättegång. Tidigt drabbades på detta sätt Ture Nerman med sin glödande antinazistiska *Trots allt!*. Men Westman menade att denna möjlighet inte räckte. Under ledning av straffrättsprofessorn Ragnar Bergendal från Lund utarbetades nya medel att stoppa misshaglig press. Av vikt blev lagen om transportförbud. Icke-följsamma tidningar skulle inte transporteras med tåg eller annat allmänt kommunikationsmedel.

Till tvångsmedlen fogades underhandskontakter. Utrikesministern kunde kalla chefredaktörer till konferenser, där budskapet var att ingen polemik och ingen kampanj borde ske riktad mot Tyskland eller den tyska pressen. Statens informationsstyrelse inrättades i februari 1940 och låg under Utrikesdepartementet. Dess uppgift var att förebygga att sådana skildringar lämnades till allmänheten, »som med hänsyn till det politiska eller militära läget icke böra förekomma».

Ett par observerade tillslag kan nämnas. I mars 1942 konfiskerades *Göteborgs Handelstidning* och ytterligare cirka 20 tidningar. Anledningen var att tidningarna skrivit om tyska grymheter i norska fångelser och koncentrationsläger. Medicinarprofessorn Israel Holmgren skrev 1942 på *Trots allts* förlag en skrift som benämndes *Nazisthelvetet*. För denna dömdes han av Högsta Domstolen till två månaders fängelse, inte därför att skriften innehöll några fel utan därför att sanningarna var alltför tydligt uttalade. Mot sin vilja blev han benådad. Därefter skrev han en publikation med i stort sett samma innehåll men med titeln *Nazistparadiset*. Nu ingrep inte myndigheterna. Det berodde knappast på titelbytet. Viktigare var att 1943 var en allierad seger mycket troligare än 1942. Dessutom ersattes Westman i augusti 1943 som justitieminister av folkpartisten Thorwald Bergquist, som hade en annan syn på värdet av fri press.

Ingripandet mot det fria ordet kunde göras spontant av den svenska regeringen eller av myndigheter. Det kunde också ske efter uppvaktning från tysk sida. Här fanns två vägar. Berlin kunde uppvakta Sveriges beskickningschef Arvid Richert, som förde budskapet vidare, ofta med egen tillstyrkan. Kontakten kunde dessutom ske via Tysklands ambassadör i Stockholm. Illustrativt är ingripandet mot Karl Gerhards revy »Gullregn» i augusti 1940. I revyn fanns kupletten »Den ökända hästen från Troja». Tysklands ambassadör protesterade mot kupletten. Per Albin Hansson och Christian Günther agerade i enlighet med de tyska önskemålen och gav order till Stockholms polismästare som i sin tur tvang Karl Gerhard att stryka revynumret.

Det är klart att den svenska regeringen och de svenska myndigheterna kom i en

Karl Gerhard med »Den ökända hästen från Troja».

mycket svag förhandlingssituation när det ständigt demonstrerades för tyskarna att deras protester lönade sig. Alternativet hade varit att svenska regeringsföreträdare sagt att det i landet fanns fri press och att statsmakterna inte hade rättighet att ingripa mot vad som skrevs i tidningar och böcker. Men började man ingripa, så bortföll det argumentet. Förhandlingssituationen blev än svagare, då särskilt justitieministern syntes ingripa med tillfredsställelse mot förhatliga skrivelser.

Flyktingpolitik

Sverige hade varit ett utvandringsland under 1800-talet och till och med 1920-talet. När i stället utlänningar började söka sig till Sverige var inställningen mycket restriktiv. I 1927 års utlänningslag ville man slå vakt om den svenska arbetsmarknaden för svenskar. Dessutom fanns rastankegångar. Sverige hade en homogen befolkning, och det sades vara viktigt att den inte blev uppblandad.

När Nazityskland skapade en allt svårare flyktingsituation i Europa höll man i Sverige fast vid sin utlännings- och flyktingfientliga linje. Det talades särskilt från högerhåll om en »flyktinginvasion» till Sverige, men Socialstyrelsen påvisade i slutet av 1938 att det endast fanns cirka 2 000 flyktingar i landet.

Särskilt rädda var svenskarna för att de skulle komma hit som hade störst behov av det, alltså tyska judiska flyktingar. Rädslan ökade när Tyskland lagt beslag på Österrike och de sudettyska områdena av Tjeckoslovakien. 1 juli 1938 ägde en internationell konferens om flyktingfrågan rum i Evian i Frankrike. Den svenska huvudlösningen på det europeiska flyktingproblemet var en planmässig utvandring till utomeuropeiska länder, dock inte Palestina. Under hösten samma år begärde man från svensk sida att det i de tyska passen skulle utmärkas om någon var jude. Tyskarna var tillmötesgående och beslöt att ett stort rött »J» skulle sättas på första sidan av judars pass.

En radikalt ny hjälpverksamhet startade i Lund hösten 1938. Brita Holmström fick i samband med Münchenkrisen en uppenbarelse att hon skulle hjälpa Tjeckoslovariens judar, och hon startade Praghjälpen, som blev IM, vilket först uttytts Inomeuropeisk Mission och sedan Individuell Människohjälp. Denna hjälpverksamhet innebar det för 1930-talet nya att hjälp gavs till flyktingar utan hänsyn till politisk och religiös tillhörighet.

Varken svenska staten eller landets kommuner hade till en början någon kostnad för flyktingars uppehälle. Bland annat hade de mosaiska församlingarna ekonomiskt ansvar för de judiska flyktingar som kom hit. År 1939 fattades för första gången ett riksdagsbeslut om att staten skulle bidra. Trots att det rörde sig om ett litet bidrag mötte förslaget kraftig opposition från höger- och bondeförbundshåll. Endast två talare visade sig i riksdagen ha förmåga att höja debatten till ett högre plan, Östen Undén och Bertil Ohlin. Undén underströk att det svenska flyktingproblemet var mycket litet i ett internationellt perspektiv, och han angrep den växande antisemitismen. Ohlin talade om värdet för ett land med invandring. Dugliga invandrare tog inte arbete från svenskar utan ökade tvärtom arbetstillfällena.

Under det sista förkrigsåret förekom kraftiga protester mot att flyktingar fick komma till Sverige. Särskilt var det handelns organisationer och studenter som protesterade. Köpmannaorganisationerna talade bland annat om dålig affärsmoral som kunde komma in i landet via judiska affärsmän, och studenterna i Stockholm, Uppsala och Lund vände sig mot ett förslag att tio tyskjudiska läkare skulle få arbeta i Sverige. Man sade sig vilja slå vakt om svenska läkares arbetsmarknad, men det fanns också rent rasistiska argument.

Viljan att hjälpa berodde i hög grad på vilka hjälpbehövande det var fråga om. Det var mycket svårt att finna hem som var beredda att i början av år 1939 ta emot judiska barn, som till ett antal av 500 kommit till Sverige från det nya Stortyskland. Däremot visade det sig senare under kriget att Sverige kunde ta emot närmare 70 000 finska krigsbarn. Finnar ansågs stå Sverige mycket närmare än kontinentala judar.

De första krigsåren medförde ingen avgörande förändring i den svenska flyktingpolitiken. Det innebar att så länge Nazityskland accepterade att landets judar emigrerade, det vill säga till hösten 1941, då fick de inte komma in i Sverige. När den svenska politiken ändrades i slutet av år 1942 fick judar inte längre lämna Tyskland. Då var den nazistiska målsättningen i stället förintelse av Europas judar.

Vissa flyktingar kom redan i början av kriget. Det var bland annat estlands-svenskar som flydde i samband med den första sovjetiska ockupationen av de baltiska staterna. De betraktades som återinvandrare till Sverige och fick snabbt svenskt medborgarskap.

Förändringen av den svenska flyktingpolitiken kan tidfästas mycket precist, till månadsskiftet november/december 1942. Ett fartyg, *Donau*, gick då längs den svenska kusten med ungefär hälften av den norska judiska befolkningen. Målet var förintelseläger i Polen. Norska kyrkan hade kraftigt protesterat. Det gjorde också representanter för Svenska kyrkan. Särskilt förtjänar att lyftas fram biskop Gustaf Auléns adventspredikan i radio och domprost Olle Nystedts predikan i Göteborgs domkyrka som trycktes in extenso. Förmodligen har inga viktigare predikningar hållits i Sverige under 1900-talet. Judarna på Donau räddades inte, men ungefär hälften av den judiska förkrigspopulationen i Norge kom att fly till Sverige.

Aktionen för de norska judarna fick stor betydelse för den svenska opinionen. Det blev ett helt annat engagemang för Norges sak, och på motsvarande sätt ökade upprördheten över nazisternas gärningar. Det är att märka att denna opinionsförändring skedde redan före det tyska nederlaget vid Stalingrad.

Tio månader efter nazisternas aktion mot de norska judarna ställdes de danska judarna i fokus. Planen var att de i början av oktober 1943 skulle gripas och föras till koncentrationsläger, men detta blev känt genom en läcka på tysk sida. Utrikesminister Günther förklarade att alla danska judar var välkomna till Sverige, och den danska flykten över Öresund var stor och framgångsrik. Även i kretsar där man tidigare talat illa om judar och om flyktingar var man ivrig att välkomna danskarna.

Under hösten 1944 kom nya flyktingströmmar till Sverige. Framför allt var det de baltiska staterna, främst Estland, som var ursprungslandet. Ett par svenska hjälpinsatser blev särskilt uppmärksammade. Genom den svenska Budapest-beskickningens och Raoul Wallenbergs försorg fick under hösten 1944 cirka 15 000 ungerska judar svenska skyddspass. Folke Bernadotte förde med sina vita bussar 21 000 koncentrationslägerfångar till Sverige. Av dessa har cirka 6 500 uppskattats vara judar.

Det skedde alltså en stor förändring i Sverige under kriget. Vi kan erinra om de stora protesterna år 1939 från svenska studenter mot att tio tyskjudiska läkare skulle få komma in i landet. Vid årsskiftet 1944/45 fanns 91 520 flyktingar i Sverige, och totalantalet utlänningar var 185 520.

Tage Erlander berättar i sina minnen om den besvikelse Gustav Möller och han själv kände över hur »fientlig den övervägande delen av den svenska opinionen var mot tanken att vi skulle ta emot och bereda fristad för flyktingar». Han hänvisar till studentresolutionerna mot de tyskjudiska läkarna och fortsätter: »Hade kritiken gällt att vi varit för restriktiva hade det varit lätt att förstå kritikerna. Men vi angreps för att vi var humana, för släpphänta.»

Erlander ger en riktig beskrivning. Den svenska regeringens politik ifråga om flyktingmottagande var mycket restriktiv. Den svenska opinionen var än mer restriktiv. Å andra sidan gjordes inget från regeringssidan för att skapa en mindre restriktiv opinion. Det svenska folkhemsbygget pågick under 1930-talet, men där fanns före senhösten 1942 ingen generositet mot dem som inte var svenskar.

Summering

I sin här omnämnda bok friskriver Klas Åmark Sverige från ansvar för Förintelsen. Icke-handling leder enligt författaren inte till medansvar. Här har jag en annan uppfattning och jag hänvisar till den israeliske historikern Yehuda Bauer, som kompletterar de bud Moses givit oss med ytterligare tre. Det trettonde budet blir då »Du, dina barn och dina barns barn ska aldrig, aldrig, vara passiva åskådare till massmord, folkmord eller en tragedi av samma slag som förintelsen.» Mot det budet bröt länge Sverige.

Då jag utgår från min egen uppdelning blir betygsättningen följande:

- Ifråga om den allmänna utrikespolitiken blir betyget godkänt. Den allvarligaste minusposten finner jag vara att regeringsledamöter inte tydligt markerade var Sverige ideologiskt hörde hemma i världskampen.

- Likaså blir betyget godkänt för handelspolitiken.
- Ifråga om tryckfrihetspolitiken är det omöjligt att ge godkänt för åren 1939–42.
- Detsamma gäller för flyktingpolitiken från 1938 till senhösten 1942.

Det finns ett samband mellan de två underkända betygen. Då svensk press inte tilläts beskriva den nazistiska politiken och läget i de av Nazityskland ockuperade områdena, minskade förutsättningarna för en positiv inställning till mottagande av flyktingar från dessa områden.

Referenser

- Artéus, Gunnar & Leifland, Leif, red, *Svenska diplomatprofiler under andra världskriget*, 2001.
- Bauer, Yehuda, *Förintelsen i perspektiv*, 2000.
- Berntson, Lennart, »Sverige ställde sig i nazisternas led», SvD 25/1 2000.
- Boëthius, Maria-Pia, *Heder och samvete. Sverige och andra världskriget*, 1991.
- Boheman, Erik, *På vakt. Kabinetssekreterare under andra världskriget*, 1964.
- Boldt-Christmas, Gustaf Emil F., *Voro vi neutrala?* 1946.
- Carlgren, Wilhelm M., *Svensk utrikespolitik 1939–1945*, 1973.
- Drangel, Louise, *Den kämpande demokratin. En studie i antinazistisk opinionsbildning 1933–1945*, 1976.
- Ekman, Stig & Grimnes, Ole Kristian, *Broderfolk i ufredstid. Norsk-svenske forbindelser under annen verdenskrig*, Oslo 1991.
- Ekman, Stig & Edling, Nils, red, *War experience and national identity. The Second World War as myth and history*, 1997.
- Fritz, Martin, *German steel and Swedish iron ore 1939–1945*, 1974.
- Hägglöf, Gunnar, *Svensk handelspolitik under andra världskriget*, 1958.
- Johansson, Alf W., *Per Albin och kriget. Samlingsregeringen och utrikespolitiken under andra världskriget*, 1985.
- Johansson, Alf W., »Neutrality and modernity» i Ekman & Edling, 1997.
- Karlsson, Rune, *Så stoppades tysktågen. Den tyska transiteringsfrågan i svensk politik 1942–1943*, 1974.
- Koblik, Steven, »Om vi teg skulle stenarna ropa.» *Sverige och judeproblemet 1933–1945*, 1987.
- Levine, Paul, *From indifference to activism. Swedish diplomacy and the Holocaust, 1938–1944*, 1996.
- Lindberg, Hans, *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936–1941*, 1973.
- Lomfors, Ingrid, *Förlorad barndom – återvunnet liv. De judiska flyktingbarnen från Nazityskland*, 1996.
- Oredsson, Sverker, »Stormaktsdrömmar och stridsiver. Ett tema i svensk opinionsbildning och politik 1910–1942», *Scandia* 1993.
- Oredsson, Sverker, *Lunds universitet under andra världskriget*, 1996.
- Oredsson, Sverker, *Svensk rädsla. Offentligfruktan i Sverige under 1900-talets första hälft*, 2001.
- Radowitz, Sven, *Schweden und das »Dritte Reich» 1939–1945. Die deutsch-schwedischen Beziehungen im Schatten des Zweiten Weltkrieges*, Krämer, Hamburg, 2005.

Richardson, Gunnar, *Beundran och fruktan. Sverige inför Tyskland 1940–1942*, 1996.

Riste, Olav, »Forholdet mellom den norske og den svenske regjering under krigen», *Nordisk Tidskrift* 1989.

Schön, Bosse, *Svenskarna som stred för Hitler. Ett historiskt reportage*, 1999.

SOU 1946:36, 1946:93 och 1948:7.

Thulstrup, Åke, *Svensk utrikespolitik under andra världskriget*, 1950.

Vallinder, Torbjörn, *Nio edsvurna män. Jury och tryckfrihet i Sverige 1815–2000*, 2000.

Åmark, Klas, *Att bo granne med onskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen*, 2011.

Föredraget hållet i Heimdall den 7 november 2011.